

O'ZBEKISTON IQTISODIYOTI TARMOQLARI RIVOJLANISHI VA AHOLI BANDLIGINI MANFAATDORLIK INDEKSI ASOSIDA BAHOLASH

Ismailov Akmal Maxsudovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti professori v.b., i.f.d.(DSc)

Hakimov Bobur O'ktamovich

Mustaqil tadqiqotchi.

ARTICLE INFORMATION	ABSTRACT
Volume: 1 Issue: 5 DOI: https://doi.org/10.55439/INSURE/vol1_iss5/a8	Ushbu maqolada inson faoliyatida manfaat ustunligi nazariy jihatdan yoritilgan. Insonning mehnat faoliyatida manfaat ustunligi iqtisodiy qonuning amal qilishi nazariy va uslubiy jihatdan asoslangan hamda O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyoti tarmoqlari rivojlanishi, aholining iqtisodiy faolligi va aholining ish bilan bandligi ko'rsatkichlari manfaatdorlik indeksi asosida tahliliy o'rganilgan. Shuningdek, mamlakatning iqtisodiy rivojlanishida mehnat resurslari va aholining ish bilan bandligini oshirish bo'yicha ilmiy taklif hamda tavsiyalar ishlab chiqilgan. <i>manfaat, manfaat ustunligi, manfaatdorlik indeksi, iqtisodiyot tarmoqlari, aholining iqtisodiy faolligi, aholining ish bilan bandligi, mehnat resurslari.</i>
KEYWORDS	

Kirish

Dunyo tajribasi shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy rivojlanish barcha mamlakatlarning demografik jarayonlariga o'z ta'sirini o'tkazmay qolmaydi. Shu bilan birga aholining ish bilan bandlik darajasini oshirishda demografik jihatlar muhim omil bo'lib hisoblanadi. Bugungi aholi tez sur'atlar bilan o'sib borayotgan sharoitda, mamlakatimizda ham ushbu muammoning ilmiy asoslarini tadqiq etish davr talabi bo'lib hisoblanadi. Shuning uchun mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ta'sir etuvchi asosiy omillardan biri bo'lgan, demografik jarayonlarni tartibga solish hamda uning aholi bandligini oshirishdagi rolini chuqur tadqiq etish talab etilmoqda. Bunday sharoitda ish bilan bandlik darajasini oshirishda demografik jarayonlarni tartibga solish usullarini amalda joriy etishning ahamiyati tobora ortib boradi.

Jahonda aholining ish bilan bandligini oshirishga demografik jihatlarining ta'siriga oid ilmiy izlanishlarga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu borada aholining ijtimoiy-demografik guruhlarini ehtiyojlarini xisobga olgan holda ish bilan bandlikning innovatsion turlarini kengaytirish kabi ilmiy yo'nalishlar muhim ahamiyatga egadir.

Bugungi kunda mamlakatimizda ham barcha iqtisodiyot tarmoqlarida mehnat resurslarining taqsimlanishi va sifat jihatidan tarkibini takomillashtirish, mehnat salohiyatini oshirish, ish bilan bandlik tarkibining o'zgarishi, inson resurslarining mobilligini oshirish, ish vaqtining davomiyligi va demografiya kabi masalalarga alohida e'tibor berilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Muriyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasida "O'zbekistonda mehnat bozoridagi haqiqiy holatni respublikamiz mintaqalari kesimida chuqur tahlil qilish asosida aholini ish bilan bandligi darajasini oshirish bo'yicha hududiy va tarmoq dasturlarini ishlab chiqish, yangi ish o'rinlari tashkil etish bo'yicha davlat buyurtmalarini ishlab chiqish va aholining ijtimoiy ehtiyojmand qatlamlari hamda kambag'allikni qisqartirish uchun ish joylari kvotasini belgilash bo'yicha aniq maqsadga yo'naltirilgan kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda." [1], deb ta'kidlaganlar. Bu vazifalarni hal etishda ish bilan bandlik shakllarini takomillashtirish, hamda demografik guruhlarini baholash, mehnat bozorida ish bilan bandlikni tartibga solish

mexanizmlarini takomillashtirish kabi yo'nalishlarda ilmiy-tadqiqotlarni chuqurlashtirish alohida ahamiyat kasb etadi.

Mamlakatda demografik ko'rsatkichlar va aholi bandligini baholashda manfaatdorlik indeksi asosida baholash maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Bunday tadqiqotlarni amalga oshirishda, birinchi galda faolning manfaatdorligi jihatidan yondashish, manfaatdorlik koeffitsiyenti va manfaatdorlik indekslarini aniqlash asosida aholi bandligi tahlili uchun yangi tadqiqot usullaridan foydalanish lozim bo'ladi. Aholi bandligini baholashda manfaatdorlik jihatidan yondashish, manfaatdorlik koeffitsiyenti va manfaatdorlik indekslarini aniqlash uning sifat va miqdoriy parametrlarini baholashga va bu orqali aholi bandligi darajasiga tashqi ta'sir oqibatlarini kengroq tahlil qilishga imkon beradi.

Aholi bandligini oshirishda o'z navbatida mehnat salohiyatining tarkibiy qismi bo'lgan ishchi va xodimlarning manfaatlarini hisobga olish muhim o'rin tutadi. Inson manfaatini to'raligicha aniqlashga, uni tashkil etuvchi sifatlarini inson manfaatlarining elementlari sifatida qaralgandagina u moddiy obekt darajasidagi mohiyatga ega bo'ladi.

Bunday yondashuv, avvalambor inson manfaatlari tushunchasini kengroq talqin qilish, o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashning bugungi kunda muhim ahamiyatga ega ekanligini anglatadi. Biroq hanzugacha inson manfaatlari tushunchasining aniq ta'rifi iqtisodiy adabiyotlarda keltirilmaganligi, faqatgina uning ayrim jihatlarini yoritilganligi ushbu atamaga qiziqishni yanada orttiradi. Ushbu nuqtai nazardan inson manfaatlari tushunchasiga atroflicha yondashishga, uning turli jihatlarini yoritish orqali iqtisodiy qo'rsatkichlarni tahlil qilishga harakat qilamiz. Aytaylik inson tomonidan sodir etilgan xatolar va e'tiborsizliklar tufayli uning ruhiy holati va sog'lig'i, ruhiy-emotsional holati va boshqa ko'pgina shu kungacha ishlab chiqarish jarayonida e'tiborga olinmay kelayotgan jihatlar orqali iqtisodiy jarayonlarga bevosita ta'sir etuvchi omil yuzaga keladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Inson manfaatlari tushunchasiga beriladigan ta'rif, iqtisodiy nuqtai nazardan qaraganda iqtisodiy jarayonlar ishtirokchilari bo'lgan insonlarning shaxsiy fazilatlarini, xususiyatlarini va shu kabi boshqa

jihatlarining tashqi omillar ta'siri ostida namoyon bo'lishi deb qarasak maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Yetuk iqtisodchi A.Smit o'zining «Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to'g'risida tadqiqot» (1776 y.) deb nomlangan kitobida, «insonni faollashtiradigan asosiy rag'bat shaxsiy manfaatdir»[2] – deb ko'rsatadi. Shu o'rinda aytish mumkinki, inson manfaatlari iqtisodiy taraqqiyotning kelajagini belgilovchi muhim bo'g'in bo'lib hisoblanadi.

Fikrimizcha, inson manfaatlari bevosita insonga bog'liq bo'lgan narsa va hodisalarning inson tomonidan bildiriluvchi munosabatlari yig'indisidir. Jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning markazida inson turadi va undagi barcha voqea va hodisalar bevosita va bilvosita inson ishtirokida sodir bo'ladi. Inson manfaatlari o'zaro bir-biri bilan munosabatda bo'ladigan, turli sinflar, qatlamlar va guruhlar tizimidan iborat bo'lib, ularning faoliyati va o'zaro munosabatlari jamiyatning ilg'or rivojlanishini ta'minlaydi. Inson manfaatlari tushunchasini bir tomonlama o'rganish uning iqtisodiy mazmun va mohiyatining to'la ochib berilishiga to'siq bo'lmoqda. Chunki, kishilik jamiyatidagi barcha narsa va hodisalarning markazida inson turishi va barcha qabul qilingan qonunlar inson manfaatiga qaratilganligi uning iqtisodiy jihatdan mohiyatiga alohida e'tibor qaratishni talab etadi.

Shunday bo'lsada aynan inson manfaatlari birinchi navbatda insonning tashqi ta'sirga bildirilgan munosabati deb qaralishi lozim deb o'ylaymiz. Bunga izoh sifatida shuni aytish mumkinki, barcha iqtisodiy jarayonlar “manfaat ustunligi” shaklida namoyon bo'ladi va sodir etiladi. Bunday manfaatlarni o'z navbatida iqtisodiy yoki moddiy, ijtimoiy, ma'naviy, huquqiy va boshqa turlarga ajratish mumkin. Biroq bunday ta'rif iqtisodiy qonunlar orasida manfaatni aks ettiruvchi yagona iqtisodiy qonun yo'q ekanligini ko'rsatadi. Qonun - bu zaruriy, muhim, barqaror, hodisalar orasidagi takrorlanadigan munosabatlar [3] ekanligini bilgan holda, iqtisodiy jarayonlarning inson manfaatiga xizmat qilishi jihatidan qaraganda “manfaat ustunligi” iqtisodiy qonuni mavjud bo'lishi lozimligini ko'rsatadi. Bu esa umum iqtisodiy jarayonlarning amal qilishida muhim ahamiyat kasb etadi. Jamiyat taraqqiyoti tarixida mavjud bo'lgan barcha insonlar o'z turmush tarzini ma'lum turdagi manfaatga asoslangan holda tashkil etishgan. Bunday manfaatlarni bizningcha, ta'sir etish ko'lamiga bo'yicha quyidagicha turkumlash mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi

Inson manfaatlarini ko'lamiga ko'ra ya'ni bir yoki bir guruh insonlar manfaatini aks ettiruvchi insonning sifatida qaraydigan bo'lsak ularni shaxsiy, guruh yoki oila, jamiyat va ilohiy manfaat kabi guruhlarga ajratish mumkin.

Shaxsiy ya'ni yagona shaxs manfaat deyilganda insonning iqtisodiy jarayonlar subekti sifatida amalga oshiradigan barcha faoliyatida, bu xoh ishchi yoki xizmatchi, rahbar yoki xodim, xaridor yoki iste'molchi bo'lishidan qat'iy nazar ma'lum miqdorda o'z shaxsiy manfaatini yo'lida harakat qilishi nazarda tutiladi. Shaxsiy manfaat o'z navbatida shaxsga taa'luqli bo'lgan mulk, moddiy boyliklar, sog'lig'i va ruhiyati bilan bog'liq bo'lgan manfaatlarni nazarda tutadi. Shu o'rinda aytib o'tish kerakki, shaxsiy manfaat shaxsiy mulk daxldorligini himoya qilishga qaratilishini inobatga oladigan bo'lsak, mamlakatimiz qonunchiligida “shaxsiy mulk” shakli mulk shakllari tarkibiga kiritilishi lozim. Bu esa insonning mehnat qilish huquqini yanada mustahkamlaydi, shu bilan birga ish haqidan shakllangan mulk daxlsizligini kafolatlash imkoniyatini yaratadi. Chunki insonning mehnat qilish qobiliyati faqatgina o'ziga tegishli bo'lib, qilingan mehnatdan olingan daromad evaziga shakllangan mulk shaxsiy mulk shakli sifatida namoyon bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

Guruh yoki oila manfaat – inson tabiatan jamoada yashashi va mehnat qilishi jihatidan o'z oilasi, yaqinlari yoki jamoadoshlarining manfaatini yo'lida ish ko'rishi ularning manfaatini boshqalar manfaatidan ustunligi nuqtai nazardan ish yuritadi.

Bundan tashqari insonning jamiyatdagi doimiy faoliyati jamiyat hamda davlat manfaatini nuqtai nazaridan ish yuritish zaruratini keltirib chiqaradi. Manfaat yo'q joyda rivojlanish ham bo'lmaydi va aynan shu manfaat davlatning ijtimoiy-iqtisodiy tizimini tartibga solishda, ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar olib borishda o'z mohiyatini to'raligicha namoyon etadi. Shunday qilib inson manfaatini iqtisodiy jihatdan insonning iqtisodiyotga ta'siri sifatida namoyon bo'ladi. Aynan ana shu ta'sir inson manfaatlari ko'rinishida shakllanadi va iqtisodiyotga ta'sir etuvchi siyosiy, huquqiy, tashkiliy omillar qatorida navbatdagi omil sifatida keltirilishi maqsadga muvofiq. Buni shunda ko'rishimiz mumkinki,

barcha iqtisodiy jarayonlar inson uchun xizmat qilsada inson iste'molchi yoki ishlab chiqaruvchi sifatida shaxsiy, guruh yoki jamiyat manfaatini yo'lida ish ko'radi. Bu esa ishlab chiqarilgan mahsulotlar sifati oshishiga va pul tushumining ortishi yoki kamayishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Maqsadiga ko'ra inson manfaatlarini guruhlashda iqtisodiy yoki moddiy manfaat, ijtimoiy manfaat, huquqiy manfaat, ma'naviy yoki boshqa turdagi manfaat turlariga ajratishimiz mumkin bo'ladi. Bunda inson har bir qiladigan harakati yoki faoliyati maqsadli ravishda ma'lum bir manfaat turini ko'zlaydi. Bu iqtisodiy, ijtimoiy, huquqiy, ma'naviy-madaniy yoki boshqa turdagi manfaatlarni nazarda tutadi.

Yuqoridagi bayon etilganlardan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, inson iqtisodiy jarayonlarning subekti sifatida uning ehtiyoji va xohishlarini inobatga olinishi inson manfaatlari ko'rinishida iqtisodiyotdagi o'rinni o'rganishga zarurat keltirib chiqaradi. Inson manfaatlari tushunchasini o'rganish uning iqtisodiyotga ta'sirini prognoz qilishga imkoniyat yaratadi. Bunday ta'sirni inson manfaatlari deb nomlash va shartli ravishda (M)-manfaat ko'rinishida belgilab olish maqsadga muvofiq deb topdik.

Bizga ma'lumki iqtisodiy qonunlar sifatida “chekli nafillikning kamayib borish” qonuniga asosan insonning bir davriylik davomidagi barcha harakatlarining nafilligi kamayib boradi, lekin bizningcha umumiy davriylikda inson manfaatlari nafillikning kamayib borishidan farqli o'laroq ortib borish xususiyatiga ega. Bu esa shu bilan izohlanadiki, inson biror bir boylikka ega bo'lganda u ushbu boylikning miqdori bilan chegaralanib qolmaydi, aksincha u ko'proq boylik orttirish harakatiga tushadi. YA'ni, har bir inson har qanday hodisa va jarayonlarga o'z manfaatini ustunligi jihatidan yondashadi, shu bilan birga insonning manfaatiga mos bo'lmagan hodisa va jarayonlar tugatiladi yoki yo'qlikka yuz tutadi.

Demak biz ushbu holatdan kelib chiqqan holda agarda inson birgina omil ya'ni moddiy manfaat bilan chegaralanganda uning ushbu moddiy boylikdan oladigan manfaatini oshib boradi va undan qoniqish miqdori kamayib boradi degan nazariy xulosaga kelishimiz mumkin. Bu holatda inson moddiy boylikning ortishi bilan undan oladigan qoniqish miqdori kamayib borishini nazariy jihatdan asoslash mumkin. Bundan xulosa qilib aytish mumkinki, barcha insonlar moddiy boylikdan oladigan umumiy manfaatini ortib borishi va shu bilan birga undan oladigan qoniqish miqdori ya'ni chekli qoniqish miqdori ham ortib boradi degan xulosaga kelishimiz mumkin va bundan xulosa sifatida umumiy manfaatning ortishib borishi iqtisodiy qonunining yuzaga kelishi zaruratini ko'rsatadi. Bunga misol tariqasida har bir inson qilgan mehnatidan oladigan manfaat keyingi safar bajaradigan mehnatidan oladigan manfaatdan kichik bo'ladi. Demak bunda:

$$M1 \leq M2;$$

$$M1 = CHN1.1 + CHN1.2 + CHN1.3 + \dots + CHN1.n;$$

$$Mn = CHNn.1 + CHNn.2 + CHNn.3 + \dots + CHNn.n;$$

$$Mn = Mn-1 + \Delta Mn;$$

$$CHN1 = \Delta ON1 / \Delta Q1;$$

$$CHN1 \geq CHN2;$$

$$\text{Bu yerda: } M - \text{manfaat miqdori,}$$

$$CHN - \text{chekli nafillik miqdori.}$$

Yuqorida aytilgani kabi “chekli nafillikning kamayib borish” qonuniga asosan insonning bir davriylik davomidagi barcha harakatlarining nafilligi kamayib boradi.

$$\Delta M1 = M1 - M0;$$

$$\Delta M1 = M1;$$

$$\Delta M2 = M2 - M1;$$

$$\Delta M2 \leq M2;$$

$$\Delta Mn = Mn - Mn-1;$$

$$\Delta Mn \leq Mn;$$

$$\text{Bu yerda: } \Delta M - \text{chekli manfaat miqdori.}$$

Tadqiqotlar natijasida shuni aytish mumkinki, bizningcha umumiy davriylikda inson manfaatlari chekli nafillikning kamayib borishidan farqli ravishda chekli manfaat miqdori ortib borish xususiyatiga ega.

$$\Delta ON1 = ON1 - ON0;$$

$$\Delta ONn = ONn - ONn-1;$$

$$UMn = M1 + M2 + M3 + \dots + Mn;$$

$$UMn = \sum_{n=0}^n n \cdot Mn;$$

$$\text{Bu yerda: } ON - \text{oraliq manfaat miqdori,}$$

$$UM - \text{umumiy manfaat.}$$

Yuqorida keltirilgan formuladan shuni ko'rishimiz mumkinki, oraliq manfaat miqdori insonning bir davriylik davomidagi barcha tashkil etuvchi elementlarini ifodalaydi.

Qurilish sanoati korxonalari iqtisodiy faoliyatining manfaatdorlik indeksini quyida keltirilgan formula ko'rinishida izohlash mumkin:

$$\text{Min} = K_j/K_o$$

Bu yerda: Min – manfaatdorlik indeksi;

K_j – joriy yildagi ko'rsatkich;

K_o – oldingi yildagi ko'rsatkich.

Inson manfaatlarining iqtisodiyotga ta'sirini quyida keltirilgan formula ko'rinishida izohlash mumkin:

$$\text{IMn} = (M1.2/M1.1 + M2.2/M2.1 \dots + Mn.2/Mn.1)/n$$

Bu yerda: IM – manfaatdorlik koeffitsiyenti;

n-manfaatlar soni.

Ushbu koeffitsiyentlar $0 \leq \text{IMn} < 1$ bo'lganda manfaat past darajada yoki mavjud emas, $\text{IMn} = 1$ ga teng bo'lganda meyoriy manfaat mavjudligi, $1 < \text{IMn}$ dan yuqori bo'lganda manfaatning ortib borishi qonuni amal qilishi bilan izohlash mumkin. Keltirilgan formuladan shuni ko'rish mumkinki insonning iqtisodiyotdagi o'rini, ya'ni uning iqtisodiy rivojlanishga ta'sirini aniqlash, kelajakda rivojlanish yo'nalishlarini belgilab olish uchun muhim hisoblanadi.

Aynan inson manfaatlari ko'rsatkichini o'rganish asosida boshlang'ich mahsulot ishlab chiqarish miqdorini aniqlash imkonini beradi. Aytaylik, insonning mahsulot iste'molchisi sifatida unga bo'lgan talablar va bunday talablarni mahsulotning sifatiga, narxiga va tashqi ko'rinishiga bo'lgan talablar sifatida keltirish mumkin. Bunda, aynan mana shu ko'rsatkichlar mahsulotning qancha miqdorda va qanday narxda sotilganda undan yuqori daromad olish imkonini belgilaydi. Demak, inson manfaatlari ko'rsatkichini aniqlash iqtisodiyotning barcha tarmoq va sohalari uchun muhim bo'lib ushbu tarmoq va sohalarning rivojlanish tendensiyasini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

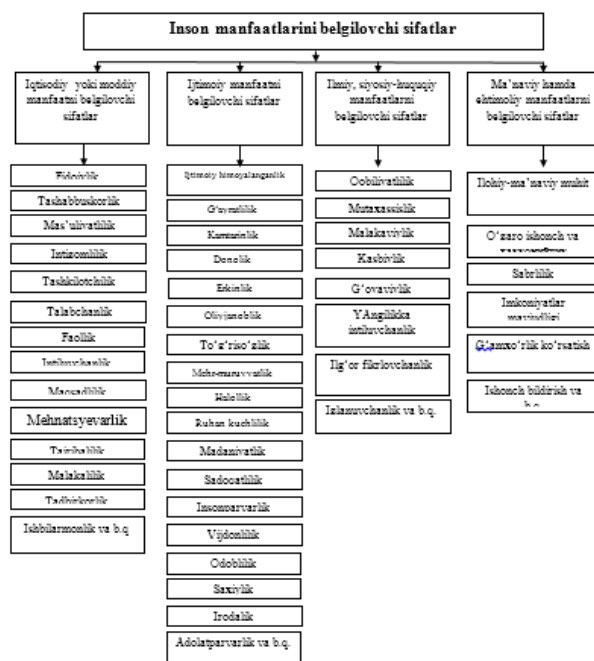
Bugungi kunda "manfaat ustunligi"ni ta'minlaydigan inson manfaatlari yagona bir tizim yoki majmua sifatida qaralmaydi. Lekin butun insoniyat uchun inson manfaatlarini hisobga olish va uni baholashning ahamiyati kundan-kunga ortib bormoqda. Buni turli xil usul va yondashuvlardan foydalangan holda amalga oshirishni talab etadi. Manfaatlarni tashkil etuvchi va belgilovchi muhim sifatlarining mavjudligi insonning o'z manfaatlari doirasida fikr yuritishi, qaror qabul qilishi va harakat qilishini ko'rishimiz mumkin (1-rasm).

Ushbu sifatlarining u yoki bu turi insonda namoyon bo'lishi qay darajada ekanligi uning manfaatini belgilab beradi. Natijada, inson ta'siri mavjud bo'lgan barcha soha va tarmoqlar inson manfaatlari natijasi sifatida rivojlanadi. Demak, nafaqat iqtisodiy tizim balki dunyodagi barcha munosabatlar insonning u yoki bu turdagi manfaatlarini ifodalaydi, biz iqtisodiy rivojlanish darajasini va xususiyatlarini aniqlash va zaruriy xulosa chiqarish imkoniyatiga ega bo'lamiz. Shu sababli inson manfaatlarini kengroq tushunish va uni baholash uchun ushbu manfaatlarga ta'sir etuvchi va ularni belgilab beruvchi sifatlarining tarkibiy tuzilmasi ishlab chiqildi.

Demak o'rganishlarning ko'rsatishicha, inson manfaatlarini aniqlash, uni 4 guruhga bo'lib o'rganishni talab etadi.

Bular, iqtisodiy yoki moddiy manfaatni belgilovchi sifatlar, ijtimoiy manfaatni belgilovchi sifatlar, ilmiy, siyosiy-huquqiy manfaatlarni belgilovchi sifatlar hamda ma'naviy va ehtimoliy manfaatlarni belgilovchi sifatlardir. Ushbu rasmda insonning fikr yuritishi, qaror qabul qilishi va barcha harakatlarni amalga oshirishda ishtirok etadigan eng zarur va muhim insoniy sifatleri tanlab olingan. Ushbu tuzilma insoniy sifatlar majmuasidan tashkil topib, ularni inson manfaatini tashkil etuvchi elementlar, deb atashni maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz. Mazkur sifatlar insonlar tabiatida barchasi yaxlit majmua ko'rinishida qaror topadi, insonning yashashi va to'laqonli ijtimoiy-iqtisodiy faoliyat yuritishini, shu bilan birga xulq-atvorining shakllanishini ta'minlab beradi. Ushbu sifatlarini mehnat jamoasining barcha a'zolariga tatbiq etilishi ushbu jamoani yagona maqsad yo'lida birlashishga, madaniy-axloqiy va ma'naviy muhiti yaxshilashga xizmat qiladi.

Mehnat resurslarining samarali bandligi birinchi galda mehnat qilayotganlarning kasbiy mahorati va ma'lumotlilik darajasiga, malakasiga, ma'naviy- ma'rifiy, axloqiy jihatlariga, ishchi va xodimlarning mehnati hamda turmush sharoitiga, ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarini qondira olishga bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Inson manfaatining insoniylik sifatleri majmuasining "Insoniy, ma'naviy-

1-rasm. Inson manfaatlarini belgilovchi sifatlar.

axloqiy qadriyatlar" qismidagi insoniylik sifatleri har kimda har xil shakllanadi.

Biz tomondan inson manfaatlarini aks ettiruvchi sifatleri 4 ta asosiy guruhga va 46 ta sifatlariga ajratdik. Ushbu sifatleri tanlashda hayot kechirish va mehnat faoliyati jarayonida zarur bo'ladigan birlamchi eng muhim sifatleri tanlab olishga harakat qildik. O'z navbatida ushbu sifatlarining miqdorini oshirish ham turli murakkabliklarning kelib chiqishiga olib keladi.

Yuqorida keltirilgan rasm orqali insoniy sifatlarining ahamiyati va mohiyatini ochib berishga harakat qildik. Rasmda keltirilgan sifatlar insonlarni har tomonlama hamohang rivojlanishi uchun nimalarga e'tibor qaratilishi zarurligini ko'rsatib turadi. Gap sifatleri ko'p yoki kam jam etilganida emas, optimal, zaruriy tomonlarini puxta hisobga olib, mujassamlanganligi bilan ahamiyatga ega bo'ladi.

Majmuadagi sifatleri mehnat jamoasiga keng tatbiq etilishi esa, jamoani bir maqsad yo'lida jipslashishga, kuchlarni birlashtirishga, axloqiy-ma'naviy muhiti sog'lomlashtirishga xizmat qiladi. Korxona va tashkilotni muvaffaqiyatli ishlashiga, unda mehnat qilayotganlarning birgalikdagi faoliyati yuqori darajada samarali bo'lishiga, malakasiga, kasbiy tayyorgarligi va ma'lumot darajasiga, ma'naviy, ma'rifiy, axloqiy jihatlariga, ishchilarning mehnat va turmush sharoitiga, moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirishga bog'liq ekanligini ko'rsatib turadi. Ayni davrda ham, avval ham inson resurslaridan unumli foydalanish uchun turli tadbirlar o'tkazilib, ulardan foydalanish ko'rsatkichini orttirishga harakat qilib kelinadi. Bunda asosan muhim deb hisoblanilgan sanoqli sifatlardagina foydalaniladi. Boshqalari esa, e'tibor-nazardan chetda qolib ketavergan. Vaholanki, yuqorida keltirilgan rasmdagi sifatlar ro'yxatiga e'tiboringizni qaratadigan bo'lsak, bunda biror sifatni boshqasidan keskin ortiq yoki kam ahamiyatli, deyishga asos yo'q. Insoniy sifatlarining ko'p yoki kam ahamiyatligida emas, balki, ularni inson faoliyatiga qanday ta'sir etishi, turtki bera olishligidadir.

Xodimlarni o'z imkoniyati va salohiyatidan foydalanish darajasining past bo'lishi ko'p jihatdan ularning mehnatga ishtiyoqi, yoki layoqatining yo'qligida emas, balki faoliyatini to'g'ri tashkil eta olmaganligi, uni yaxshilash uchun qaysi sifatlardan foydalanish zarurligi, yoki qaysi sifatleri nazardan chetda qoldirib, imkoniyatlarini boy berayotganligini bilmay qolishligidadir. Shuning uchun ishchi va xodimlar mehnat jamoalarida jadval-majmua asosida sifatlar samaradorligini doimiy ravishda oshirib borish chora-tadbirlar o'tkazib borish zarur.

Tahlil va natijalar

Quyida keltirilgan 1-jadval ma'lumotlaridan shuni aytish mumkinki, o'rganilayotgan 2010-2022 yillarda mamlakatning asosiy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari tahlil qilingan (1-jadval). Unga ko'ra o'rganilayotgan davrda yalpi ichki maxsulot o'sishi sur'ati o'rtacha manfaatdorlik koeffitsiyenti 1,22 ga teng bo'lganligini ko'rish mumkin.

1-jadval
O'zbekiston Respublikasining asosiy ijtimoiiy-iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari [4]

Ko'rsatkichlar	2010y.	2012y.	2014y.	2016y.	2018y.	2020y.	2022y.	O'rtacha o'zgarish % (yiliga)
YAIM (mlrd so'm)	73036,6	127590,2	136820,3	235421,9	426641,0	605514,9	888 341,7	1,20
Qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligi (mlrd so'm)	21251,3	36 954,7	53 613,2	74 770,0	113 327,4	150 493,7	208 452,9	1,28
Sanoat (mlrd so'm)	12 997,3	20 462,7	32 136,7	45 397,9	94 266,7	150 275,1	220 704,3	1,32
Qurilish (mlrd so'm)	3760,5	5 601,4	9 093,3	13 148,0	21 958,5	37 334,8	55 522,7	1,29
Savdo (mlrd so'm)	31 463,8	50 254,7	73 600,9	99 665,3	151 512,6	223 049,8	343 374,3	1,29
Doimiy aholi soni (milyon kishi)	28001,4	29555,4	30492,8	31875,3	32656,7	33905,2	35271,3	1,02
Iqtisodiyotda bandlar soni (milyon kishi)	12286,6	12850,1	13305,4	14022,4	14641,7	14797,4	15038,9	1,02
Mehnat resurslari (milyon kishi)	16726,0	17564,3	18048,0	18488,9	18829,6	19158,2	19517,5	1,01
Iqtisodiyotda bandlar soni (milyon kishi)	11628,4	12223,8	12818,4	13298,4	13273,1	13236,4	13706,2	1,01
Shu jumladan:								
Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi	3118,1	3251,7	3328,9	3646,7	3537,2	3499,2	3438,7	1,01
Sanoat	1605,7	1669,5	1736,5	1802,4	1802,9	1809,3	1810,6	1,01
Qurilish	1033,7	1105,7	1183,3	1263,6	1205,5	1305,6	1314,3	1,02
Savdo	1235,6	1305,6	1378,3	1452,4	1401,8	1405,4	1525,2	1,02
Yashash va qo'llash	509,9	549,1	592,1	638,2	645,2	610,5	633,1	1,02
Ta'lim	1102,0	1103,3	1104,7	1105,6	1111,7	1158,2	1268,7	1,01
Sotilgan tovarlar va xizmatlar	596,2	598,4	600,8	601,6	604,0	669,5	671,3	1,01
Boshqa turdagi	2427,2	2640,5	2693,8	2787,9	2964,8	2778,5	3044,3	1,02
O'rtacha yil nominal boshlanish yil boshi (o'rtacha)	-	-	-	1064214,6	1542598,3	2227141,2	3204501,4	1,20

O'z navbatida ushbu davrda mamlakatda doimiy aholi manfaatdorlik o'rtacha koeffitsiyenti 1,02 ga teng bo'lganligini kuzatish mumkin. Qolaversa o'rganilayotgan davrda iqtisodiy faol aholi manfaatdorlik o'rtacha koeffitsiyenti ham 1,02 ga, mamlakat mehnat resurslari manfaatdorlik o'rtacha koeffitsiyenti 1,01 ga va iqtisodiyotda band bo'lganlarning manfaatdorlik o'rtacha koeffitsiyenti ham 1,01 ga teng bo'lganligini ko'rish mumkin.

Bundan tashqari o'rganilayotgan davrda aholining mulkchilik shakllari bo'yicha taqsimlanishida, jumladan davlat sektorida manfaatdorlikning o'rtacha koeffitsiyenti barqaror ko'rsatkichga ega bo'lib kelgan. Tahlil qilinayotgan davrda o'rtacha oylik nominal hisoblangan ish haqi manfaatdorlik o'rtacha koeffitsiyenti 1,2 ga teng bo'lganligi ham mamlakatda aholining nominal daromadlari miqdori mamlakat YAIM miqdoriga mutanosib ravishda oshib borganligidan dalolat beradi. Shuni aytish kerakki, mazkur ko'rsatkich doimiy aholi soniga nisbatan yuqori o'sish ko'rsatkichiga ega ekanligini ko'rish mumkin bo'ladi.

Navbatdagi keltirilgan 2-jadval ma'lumotlari tahlili asosida YAIM miqdorining doimiy aholi soni, iqtisodiy faol aholi, mehnat resurslari va iqtisodiyotdagi band aholi sonining o'sishiga korrelyatsion bog'liqligini ko'rib chiqamiz. Mazkur jadval ma'lumotlari tahlilidan ko'rish mumkinki, mamlakat YAIM miqdori va doimiy aholi sonining o'zgarishi o'rtasida zich bog'liqlik mavjud bo'lib, o'z-o'zidan xulosa qilib aytganda mamlakat YAIM miqdori ortishi doimiy aholi sonining ortishiga olib keladi. Shu bilan birga mamlakat doimiy aholisi va iqtisodiy faol aholi, mehnat resurslari hamda iqtisodiyotda band bo'lganlar o'rtasida ham zich bog'liqlik mavjud ekanligini ko'rishimiz mumkin bo'ladi. O'z navbatida bu shuni anglatadiki, mamlakat doimiy aholi sonining ortishi iqtisodiy faol aholi, mehnat resurslari hamda iqtisodiyotda band bo'lganlar sonining ortib borishi bilan izohlanadi.

Quyida keltirilgan 3-jadvalda esa O'zbekiston Respublikasida aholi va uning bandligiga bog'liq omillarning manfaatdorlik indeksi bo'yicha tahlili amalga oshirilgan bo'lib, mazkur jadvalda ham mamlakat YAIM

miqdorining doimiy aholi soni, iqtisodiy faol aholi, mehnat resurslari va iqtisodiyotdagi band bo'lganlarning manfaatdorlik indeksi bo'yicha korrelyatsion tahlili amalga oshirilgan. Ushbu jadvalning e'tiborli jihati shundaki, yuqorida ko'rib o'tganimizdek mamlakat YAIM miqdori va

2-jadval
O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyoti tarmoqlari va ularda aholi bandligi bilan bog'liq omillar tahlili [5]

	YAIM	Qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligi	Sanoat	Qurilish	Xizmat- lar	Doimiy aholi soni	Mehnat resurslari	Iqtisodiyotda bandlar
YAIM	1,00	1,00	0,99	1,00	1,00	0,92	0,79	0,79
Qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligi	1,00	1,00	0,98	0,99	1,00	0,94	0,82	0,82
Sanoat	0,99	0,98	1,00	1,00	0,99	0,88	0,73	0,72
Qurilish	1,00	0,99	1,00	1,00	1,00	0,89	0,75	0,74
Xizmatlar	1,00	1,00	0,99	1,00	1,00	0,92	0,79	0,79
Doimiy aholi soni	0,92	0,94	0,88	0,89	0,92	1,00	0,96	0,96
Mehnat resurslari	0,79	0,82	0,73	0,75	0,79	0,96	1,00	1,00
Iqtisodiyotda bandlar	0,79	0,82	0,72	0,74	0,79	0,96	1,00	1,00

doimiy aholi sonining o'zgarishi o'rtasida zich bog'liqlik mavjud ekanligini ko'rgan bo'lsak, uni manfaatdorlik indeksi asosida tahlil qilinganda esa umuman korrelyatsion bog'liqlik mavjud emas ekanligini ko'rish mumkin bo'ladi. Shu bilan birga manfaatdorlik indeksi asosida tahlil qilinganda mamlakat YAIM miqdori ortishiga faqatgina mehnat resurslari yuqori korrelyatsion bog'liqlikka ega ekanligini ko'rishimiz mumkin va bu aynan mehnat resurslari mamlakat YAIM miqdorining ortishida muhim omil ekanligini ko'rsatadi.

Bundan tashqari jadval tahlilidan doimiy aholi va iqtisodiy faol aholi,

3-jadval
O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyoti tarmoqlari va ularda aholi bandligi bilan bog'liq omillarning manfaatdorlik indeksi bo'yicha tahlili [6]

	YAIM	Qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligi	Sanoat	Qurilish	Xizmat- lar	Doimiy aholi soni	Mehnat resurslari	Iqtisodiyotda bandlar
YAIM	1,00	0,79	0,42	0,17	0,95	-0,20	0,68	0,21
Qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligi	0,79	1,00	-0,12	-0,24	0,67	0,07	0,56	0,15
Sanoat	0,42	-0,12	1,00	0,44	0,43	-0,42	0,23	0,06
Qurilish	0,17	-0,24	0,44	1,00	0,31	-0,34	0,10	-0,01
Xizmatlar	0,95	0,67	0,43	0,31	1,00	-0,24	0,67	0,24
Doimiy aholi soni	-0,20	0,07	-0,42	-0,34	-0,24	1,00	-0,08	-0,18
Mehnat resurslari	0,68	0,56	0,23	0,10	0,67	-0,08	1,00	0,52
Iqtisodiyotda bandlar	0,21	0,15	0,06	-0,01	0,24	-0,18	0,52	1,00

mehnat resurslari hamda iqtisodiyotda band bo'lganlar o'rtasida ham juda past korrelyatsion bog'liqlik mavjudligini yoki bo'lmasa umuman bog'liqlik mavjud emas ekanligini ko'rish mumkin.

Buni o'z navbatida quyidagicha izohlash mumkin, ya'ni aholi sonining ortishi iqtisodiy faol aholi, mehnat resurslari hamda iqtisodiyotda band bo'lganlar sonining ortishiga olib kelishi kerak emas albatta, chunki aholining joriy davrdagi ko'payish ko'rsatkichi bir qancha davrdan keyingina mamlakat mehnat resurslari, iqtisodiy faol aholi qismini shakllantiradi va o'z navbatida iqtisodiyotda band bo'lganlar sonining ortishiga olib keladi.

Xulosa va takliflar

Xulosa o'rinda aytish mumkinki, mamlakatdagi demografik masalalar va aholi bandligini aynan manfaatdorlik indeksi asosida baholash olinadigan natijalarning aniqligiga va chiqariladigan xulosalarning to'g'riligiga olib keladi. Chunki aynan biz tomondan taklif etilayotgan baholash me'zonlari asosida aholi bandligini yuqori aniqlikda prognoz qilish va mavjud kamchiliklarini aniqlash imkonini beradi, shu bilan birga iqtisodiy manfaatdorlik indekslarini qo'llash orqali aholining samarali bandligini tashkil etish imkoniyatini yaratadi.

References:

- 1.O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi.2018 yil 28 dekabr. LEX.UZ
- 2.Shodmonov SH. va boshqalar. Iqtisodiyot nazariyasi – T.: Moliya, 2002. – B. 19.
- 3.Novikov D.A., Zakoni, zakonomernosti i principi upravleniya. <http://www.mtas.ru/>
- 4.O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma'lumotlari asosida mualliflar tomonidan tuzilgan.

5. Mualliflar tadqiqotlari asosida tuzilgan.

6. Mualliflar tadqiqotlari asosida tuzilgan...